

10. Коляска І.В. Освіта в радянській Україні Освіта в Радянській Україні : пер. с англ. /І.В. Коляска. – Toronto: Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.
11. Баран В. Цензура та ідеологічний контроль в Україні (1946–1960-ті роки) / В. Баран // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 499–501.
12. Національна культура в сучасній Україні. – Київ, 1995. – 336 с.
13. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
14. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.

Криськов Андрій Анатолійович, д. іст. н., доцент,

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

ЛІКВІДАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ ПОЛЯКІВ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863 р.

Після скасування кріпацтва основним критерієм соціально-економічної значущості стають земельні володіння, тим більше, що до початку ХХ ст. Правобережна Україна була аграрним краєм. Тому економічна могутність у пореформені роки багато в чому залежала саме від розмірів земельної власності. Станом на 1863 р. середній розмір поміщицького землеволодіння становив у Правобережній Україні 895,6 дес. [1, с. 49]. Отже, для регіону залишалось характерним існування крупного землеволодіння латифундійного типу.

Поміщицьке землеволодіння значною мірою перебувало у стані заборгованості. Частково її планувалося ліквідувати шляхом здійснення викувної операції. Проте для розвитку аграрного сектору необхідні були капітали, які б у перспективі перетворили напівнатуральні, без ефективного управління поміщицькі маєтки у більш-менш прибуткові капіталістичні господарства. Оскільки ані державний бюджет, ані самі поміщики у переважній своїй більшості необхідних коштів не мали, то уряд активізував дії щодо розширення кола потенційних покупців земельної власності з метою створення, з одного боку, прошарку ефективних власників, які забезпечені коштами, а з іншого – з метою дати можливість землевласникам шляхом продажу частини земель отримати необхідні для модернізації маєтків ресурси. Вже у грудні 1861 р. законодавчо було дозволено іноземним підданам купляти землю у Російській імперії. У випадку ж прийняття ними російського громадянства їх довічно звільняли від рекрутської повинності [2]. З цією ж метою у 1862 р. офіційно було дозволено євреям набувати земельну власність у тих поміщицьких маєтках регіону, де селяни перейшли на викуп [3]. Таким чином, були створені передумови для перетворення феодальної земельної власності на

власність буржуазну, капіталістичну за своєю природою. Але подальшу долю відносин у сфері землеволодіння вирішальним чином визначило Січневе повстання 1863 р.

У результаті повстання перше пореформене двадцятиліття пройшло під знаком протистояння місцевого, переважно польського за походженням, дворянства та імперської влади, яка продовжувала взятий ще в першій половині століття курс на збільшення земельної власності поміщиків непольського походження, хоча й іншими методами. Повстання виступило каталізатором для запланованих дій уряду стосовно зменшення кількісних показників землеволодіння поляків у Правобережній Україні. Так, ще у 1862 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв подав Олександрові ІІ записку «Про засоби зросійщення Західного краю», в якій зазначав, що владі тут потрібно «...підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів» [4, с. 42].

Для цього була розроблена правова база, на якій варто детально зупинитися. Вже 30 липня 1863 р. було прийнято закон [5], який пришвидшив проведення аграрної реформи, причому на користь місцевого селянства. Зобов'язаний стан селян скасовувався з 1 вересня 1863 р., а це означало втрату місцевими поміщиками гарантованої робочої сили для своїх маєтків. Переведення селян регіону на обов'язковий викуп за державної фінансової підтримки мало політичний характер. До цього владу підштовхнуло незадоволення селян методами звільнення від кріпацтва, яке прагнули використати в своїх інтересах місцеві польські поміщики.

30 січня 1864 р. було опубліковано імператорський указ, який регулював порядок відшкодування поміщикам Правобережної України за землі, якими наділялися селяни. Зазначалося, що до часу ліквідації наслідків Січневого повстання доцільно не видавати поміщикам 5,5 % свідоцтва безперервного доходу, а сплачувати їм лише дивіденди [6]. У січні 1864 р. було запроваджено спеціальний податок – контрибуційний збір у розмірі 10 % від річного прибутку землевласників. Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Отримані кошти мали покрити витрати на придушення повстання, які становили 80 млн. крб., забезпечити утримання російських чиновників та проведення інших заходів, необхідних для проведення русифікації [7, арк. 2, 7, 13, 26]. Крім того, обрахуванням відсоткових зборів мали займатися спеціальні повітові комісії, до складу яких входили польські поміщики, що мало посприяти ліквідації їх корпоративізму [8, арк. 7]. За висновками комісії, його загальна сума в трьох губерніях Правобережжя становила 1202654 крб. 54 коп. [9, с. 33]. За умов, коли поміщики регіону понесли видатки, пов'язані із підготовкою до повстання [10, арк. 3-3зв.], при повній відсутності у Правобережній Україні до 1872 р. установ іпотечного кредитування, цей податок вилучав із маєтків обігові кошти. За нашими підрахунками у загальній структурі податків і зборів, які сплачували поміщики-поляки, він становив 60-65 % [11, арк. 2зв, 3зв, 8-9зв, 17-19зв, 24зв,

26зв, 35зв, 36зв, 38зв, 43зв]. Як зазначалося у звіті шефа III відділення П. Шувалова за 1869 р., «чутно повсюдні скарги на руйнівний для більшості землевласників податок, який стягується у вигляді відсоткового збору» [12, с. 687]. Станом на 1 січня 1891 р. недоїмки по сплаті відсоткового збору становили у регіоні 282636 крб. [13, с. 127].

Також з метою доведення польських маєтків до економічного колапсу 23 березня 1864 р. було видано указ, в якому були перелічені заходи щодо заохочення переміщення до регіону з внутрішніх російських губерній осіб, які володіли достатнім капіталом для набуття земельної власності. Їм також надавалася державна позика для придбання маєтків у місцевих поміщиків-поляків. Одночасно міністр державних маєтностей зобов'язувався визначити для реалізації державні маєтки, а для бажаючих їх придбати утворювався особливий кредитний фонд [14]. Отже, пільговий кредит для придбання державних і приватних маєтків надавався лише особам непольської національності. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу польської могутності у Правобережній Україні.

Наступні дії уряду ще більше ускладнили ситуацію для поміщиків-поляків. Законом від 10 грудня 1865 р. [15; 16] заборонялося набувати земельну власність в дев'яти західних губерніях імперії всіма способами, крім спадкування, особам польської та єврейської національностей. Власникам секвестрованих маєтків було надано дворічний термін для їх продажу або обміну у внутрішніх губерніях Російської імперії. Однак дія закону не була поширена на маєтки, які до моменту його видання були успадковані особами, не причетними до повстання 1863 р. У випадку порушення вимоги про термін продажу чи обміну передбачалася реалізація секвестрованих маєтків на торгах. За неможливості реалізувати маєтки на торгах, вони визнавалися державною власністю за оціночною ціною. Проте ця сума залишалася в казні, а колишнім власникам призначалася рентна плата у розмірі 5 % [17]. З іншого боку, другим указом цього ж дня уряд сприяв проникненню до Правобережної України російських та українських поміщиків, для яких були встановлені пільги при купівлі ними державних чи конфіскованих маєтків. Для полегшення умов продажу поляків-поміщиків звільняли від сплати державного мита при продажу маєтку. Показовим моментом було те, що цей закон не встановлював часових рамок на заборону набування земельної власності для поляків. Було лише зазначено: до часу опанування в цих губерніях російськими землевласниками економічних важелів. Варто зазначити, що можливі покупки маєтків у губерніях Правобережної України мали отримати довідку жандармського управління про благонадійність, а також довідку-характеристику від губернатора за місцем проживання [18, арк. 3, 4]. Лише на підставі цих документів генерал-губернатор Правобережної України міг дати дозвіл на купівлю земельної власності.

Отже, з липня 1863 р. влада запровадила потрійну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження податку від прибутку маєтностей. Тому, на думку уряду, необхідно було

вдатися до заходу, «...який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в Західному краї... остаточно перешкодив би посиленню цього класу». Це «...хоча не узгоджується із загальними юридичними засадами, але цілком виправдовується вищими інтересами державного ладу, спокою і самозбереження» [19, арк. 1зв].

Незважаючи на протекціонізм з боку держави, особи православного віросповідання у 1860-1870-ті рр. ще не змогли забезпечити собі у Правобережній Україні переваги у землеволодінні. Цьому перешкоджали різні фактори. Імперська влада наштовхнулася на величезний опір поляків-поміщиків, які вдавалися до фіктивних або фактичних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям і укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності. На Правобережжі з боку польських землевласників російським покупцям створювалися штучні перешкоди завдяки їх необізнаності щодо маєтностей, які продавалися. У губернських правліннях також було багато чиновників, які прагнули ускладнити купівлю маєтку.

Станове дворянське землеволодіння, являючи собою, так би мовити, привид минулої епохи, все ж користувалося, внаслідок внутрішньополітичних обставин підтримкою держави у вигляді субсидій та позик Державного банку. У 1866 р. для підтримки російського землеволодіння у Правобережній Україні було створене «Товариство покупців маєтків у Західних губерніях» [20], основним завданням якого було сприяння покупцям-росіянам у набуванні земельної власності на території дев'яти західних губерній імперії шляхом надання позик під заставу маєтків, які куплялися. Крім того, на нашу думку, згадане «Товариство» мало за мету і створення певної корпоративної єдності за національною ознакою. Адже, відповідно до пунктів 66 і 67 Статуту «Товариства», всі його члени, а ними могли бути виключно особи російського походження, щорічно мали збиратися на загальні збори, а їх діяльність контролювали місцеві, у Києві та Вільно, генерал-губернатори [20, с. 1000-1001]. Проте ця організація не проіснувала й року, бо в уряді не вистачало коштів на її фінансування [21]. Функції «Товариства» були передані створеному 1867 р. у Санкт-Петербурзі Товариству взаємного поземельного кредиту, яке здійснювало іпотечне кредитування поміщиків «російського походження». Кредитувало воно й лояльних поміщиків у Правобережній Україні: під заставу 24526 дес. кредит у ньому отримав Й. Потоцький [22, арк. 25]. Ця установа проіснувала до 1890 р., а після ліквідації її справи перейшли до компетенції Державного Дворянського земельного банку [23, с. 74].

З боку польських землевласників боротьба за землю теж набувала «священного» характеру. У свідомості польського дворянства відбувалася заміна двох понять – Вітчизни та земельного спадку (Ojczyzna-ojcowizna) [24, с. 15]. Польська газета «Край», створена за участі крупних польських поміщиків, часто нагадувала читачам, що захист «польської землі» є обов'язком кожного і справою великого патріотичного значення [25]. Урядові кола імперії вимушені були визнати, що «поляки чітко тримаються землі» [26, арк. 38зв].

Таким чином, поміщицьке господарство Правобережної України стало ареною проведення національної політики урядових кіл. Хоча фіктивними орендами і заставами, продажем іноземцям, даруванням землі у пожиттєву власність польські поміщики частково нівелювали посягання на свій земельний статус, все ж влада домоглася вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці політико-економічних та правових заходів.

Список використаних джерел

1. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі – ПСЗ-II). – 1863. – Т.36, отд. II, 1861. - №37760 «О правилах для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворении сих иностранцев в России». – С.624-626.
3. ПСЗ-II. – 1865. - Т.37, отд. II, 1862. - №38214 «О предоставлении евреям права приобретать земли и угодья, принадлежащие к помещичьим именьям, в коих обязательные отношения крестьян к владельцам прекращены». – С.372-373.
4. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні / Ю. Земський // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.36–48.
5. ПСЗ-II. – 1866. - Т.38, отд. I, 1863. - №39928 «О мерах к ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений помещиками и населенными на их землях временно-обязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель их надела, по распоряжению правительства». – С. 870-871.
6. ПСЗ-II. – 1867. - Т.39, отд. I, 1864. - №40544 «О порядке удовлетворения помещиков юго-западного края за поступающие в собственность крестьян земли». – С.75-76.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДАК), ф. 442, оп. 48, спр. 328, 168 арк.
8. ЦДАК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, 68 арк.
9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. / Даніель Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
10. ЦДАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, 82 арк.
11. Держ. архів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, 44 арк.
12. «Россия под надзором»: отчёты III отделения. 1827-1869: Сборник документов / Сост. М. Сидорова и Е. Щербакова. – М.: «Рос. фонд культуры»: «Российский Архив», 2006. – 706 с.; ил.
13. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб.: типография В. Киршбаума, 1894. – 544 с.
14. ПСЗ-II. – 1867. - Т.39, отд. I, 1864. - №40692 «О предоставлении некоторых льгот, преимуществ и денежных ссуд приобретателям имений в Западных губерниях». – С.251-252.

15. ПСЗ-П. – 1867. - Т.40, отд. П, 1865. - №42759 «О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях, о предоставлении высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений права продать или променять, в двухгодичный срок, свои имения в этом крае лицам Русского происхождения, и вообще о порядке совершения актов на переход имений в Западном крае к Русским владельцам». – С. 326-327.

16. ПСЗ-П. – 1873. - Т.44, отд. П, 1869. - №47386 «О разрешении совершения крепостным порядком духовного завещания помещицы Огинской в пользу родственницы ея Глинской и о предоставлении министром юстиции всякий раз на Высочайшее утверждение всех подобных ходатайств лиц польского происхождения». – С.25.

17. ПСЗ-П. – 1867. - Т.40, отд. П, 1865. - №42760 «О пояснении и дополнении постановления касательно обязательной продажи или промена Польских имений в Западном крае». – С.327-328.

18. Держ. архів Миколаївської області, ф.230, оп.1, т.5, спр.11873, 9 арк.

19. ЦДІАК, ф.442, оп.613, спр.81, 114 арк.

20. ПСЗ-П. – 1868. - Т.41, отд. I, 1866. - №43547 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества приобретателей имений в Западных губерниях». – С.993-1001.

21. ПСЗ-П. – 1871. - Т.42, отд. I, 1867. - №44590 «О поземельном устройстве государственных крестьян в девяти западных губерниях». – С.754-756.

22. Держ. архів Житомирської області, ф.146, оп.1, спр.4796, 92 арк.

23. Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. / П.С. Олешко // Науковий вісник Волинського державного університету. – Історичні науки. – Луцьк, 1999. - №5. – С.74.

24. Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі в 70-90-ті рр. ХІХ ст. / О. Ніколаєнко // Мандрівець. – 2006. - №3 (травень-червень). – С.14-18.

25. Бовуа Д. «Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год»: Новая книга об украинско-польско-русских отношениях [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm>

26. ЦДІАК, ф.442, оп.637, спр.545, 61 арк.

*Левицька Надія Миколаївна, д. іст. н, професор,
Національний університет харчових технологій*

ВПЛИВ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА РОЗВИТОК РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Нині, коли Україна інтегрується до світового історико-культурного простору, важливим завданням держави є вивчення, збереження та мудре